

CONFERENCE ON FRONTIERS OF SCIENCE AND ENGINEERING QATAR

KIBERJINOYATLAR TUSHUNCHASINING KRIMINALISTIK MAZMUNI VA UNING TERMINOLOGIK TIZIMDAGI O'RNI

Abdiyev G'ayrat O'ktamovich

Annotatsiya Maqolada raqamlashuv jarayonining kriminalistika fanidagi tushuncha va atamalar tizimiga ta'siri tahlil qilingan. Jumladan, "kibermakon", "kiberjinoyat", "raqamli iz", "elektron dalil" va "raqamli dalil" tushunchalarining mazmun-mohiyati, ularning o'zaro nisbati hamda kriminalistik ahamiyati tadqiq etilgan. Kiberjinoyatlarning kriminalistik tavsifiga oid ilmiy qarashlar qiyosiy tahlil qilinib, ularning asosiy elementlari aniqlangan. Muallif tomonidan kiberjinoyat tushunchasiga kriminalistik yondashuv taklif qilinib, uning jinoyat sodir etish muhiti, usuli, raqamli izlarining shakllanish mexanizmi va daliliy axborot manbalari bilan bog'liq xususiyatlari asoslangan.

Kalit so'zlar: kriminalistika, kiberjinoyat, kibermakon, raqamli iz, elektron dalil, raqamli dalil, axborot-kommunikatsiya texnologiyalari, kriminalistik tavsif.

Axborot-kommunikatsiya texnologiyalarining jadal rivojlanishi va ijtimoiy munosabatlarning raqamlashuvi natijasida inson faoliyatining muhim qismi raqamli muhitga ko'chib bormoqda. Bank operatsiyalari, elektron to'lovlar, elektron tijorat, masofaviy xizmatlar, elektron hujjat aylanishi, ijtimoiy tarmoqlar va messenjerlardan foydalanishning kengayishi natijasida inson faoliyati bilan bog'liq ulkan hajmdagi axborot raqamli shaklda yaratilmoqda, uzatilmoqda, saqlanmoqda va qayta ishlanmoqda.

Xalqaro elektr aloqa ittifoqi ma'lumotlariga ko'ra, 2025 yilda dunyo aholisining taxminan 74 foizi, ya'ni qariyb 6 milliard kishi Internetdan foydalangan. Mazkur ko'rsatkich raqamli muhitning ijtimoiy munosabatlarning ajralmas qismiga aylanib borayotganini ko'rsatadi. Biroq raqamli muhit imkoniyatlarining kengayishi bilan bir qatorda undan g'ayriqonuniy maqsadlarda foydalanish holatlari ham ortib bormoqda.¹

Raqamli texnologiyalardan jinoiy maqsadlarda foydalanish jinoyat sodir etish mexanizmlarining murakkablashuvi, jinoyatlarni sodir etish usullarining o'zgarishi va jinoyat natijasida qoldiriladigan izlarning yangi turlari shakllanishiga olib kelmoqda. Shu sababli kriminalistika fani oldida nafaqat yangi jinoiy hodisalarni o'rganish, balki

CONFERENCE ON FRONTIERS OF SCIENCE AND ENGINEERING QATAR

ularni ifodalovchi tushunchalar va terminlarni ilmiy jihatdan aniqlash vazifasi ham yuzaga kelmoqda.

Kriminalistika terminologiyasining rivojlanishi muayyan hodisaga nom berish bilan cheklanmaydi. Yangi atamaning ilmiy muomalaga kiritilishi, avvalo, u ifodalaydigan hodisaning mustaqil mazmunga ega ekanligi, uning boshqa kriminalistik tushunchalar bilan o'zaro munosabati va amaliyotda bir xil ma'noda qo'llanilish imkoniyati bilan bog'liq. R.S. Belkin kriminalistikaning nazariy asoslarini ishlab chiqish jarayonida kriminalistik tushunchalarni o'zaro bog'liq va tizimlashgan bilimlar majmui sifatida qarash zarurligini asoslagan.²

Bizga ko'ra, mazkur yondashuv raqamli texnologiyalar bilan bog'liq yangi tushunchalarni kriminalistikaga kiritishda ayniqsa muhimdir. Chunki informatika, axborot texnologiyalari yoki kiberxavfsizlik sohasida muayyan mazmunga ega bo'lgan tushuncha kriminalistikaga aynan shu shaklda ko'chirilganda, uning kriminalistik vazifalari va protsessual ahamiyati etarlicha ochib berilmasligi mumkin. Shu bois "kibermakon", "kiberjinoyat", "raqamli iz" va "raqamli dalil" kabi atamalarning umumiy ilmiy mazmuni bilan bir qatorda, ularning kriminalistik mazmunini ham alohida belgilash zarur.

"Kibermakon" tushunchasi, birinchi navbatda, raqamli ma'lumotlar almashinuvi va axborot-kommunikatsiya texnologiyalarining o'zaro bog'liq holda faoliyat yuritishini ta'minlovchi raqamli muhitni anglatadi. Bizningcha, kriminalistik nuqtai nazardan kibermakonni jinoyat sodir etilishi mumkin bo'lgan oddiy virtual muhit sifatida emas, balki raqamli izlar shakllanadigan, axborot saqlanadigan, uzatiladigan va o'zgarishi mumkin bo'lgan kriminalistik muhit sifatida baholash maqsadga muvofiq.

Mazkur yondashuv "kiberjinoyat" tushunchasini ham qayta ko'rib chiqishni talab etadi. Ilmiy adabiyotlarda kiberjinoyatga nisbatan turlicha ta'riflar mavjud bo'lib, ayrim tadqiqotchilar uni kompyuter tizimlari va tarmoqlariga qaratilgan jinoyatlar bilan bog'lasalar, boshqalari axborot-kommunikatsiya texnologiyalari jinoyat sodir etishning vositasi yoki muhiti sifatida ishtirok etadigan jinoiy qilmishlarning keng doirasi sifatida baholaydilar. S.U. Alaxverenova kiberjinoyatlarning kriminalistik tavsifida jinoyat sodir etish usuli, izlarning xususiyati, jinoyat sodir etilgan muhit, jinoyatchi shaxsi va jinoiy tajovuz predmeti kabi elementlarga e'tibor qaratadi.³⁴

Ushbu yondashuvni tahlil qilish shuni ko'rsatadiki, kiberjinoyatning kriminalistik mazmunini faqat kompyuter yoki tarmoqning jinoyat obyekti sifatida ishtirok etishi

CONFERENCE ON FRONTIERS OF SCIENCE AND ENGINEERING • QATAR •

bilan belgilash tor yondashuv hisoblanadi. Chunki amaliyotda raqamli texnologiyalar jinoyatning bevosita obyekti bo'lmagan hollarda ham jinoyat sodir etish vositasi yoki muhiti sifatida ishtirok etishi mumkin.

Bizning fikrimizcha, kiberjinoyatni kriminalistik nuqtai nazardan axborot-kommunikatsiya texnologiyalari, kompyuter tizimlari yoki raqamli muhit jinoyatning obyekti, vositasi yoki sodir etilish muhiti sifatida ishtirok etadigan, natijasida raqamli izlar shakllanishi mumkin bo'lgan jinoiy qilmish sifatida ta'riflash maqsadga muvofiq.

Mazkur tarifning afzalligi shundaki, u kiberjinoyatlarni faqat axborot tizimlariga qarshi qaratilgan jinoyatlar bilan cheklab qo'ymaydi. Bir vaqtning o'zida raqamli texnologiyalardan fribgarlik, mulkiy tajovuz, shaxsiy ma'lumotlarni egallash va boshqa jinoiy qilmishlarni sodir etishda foydalanish holatlarini ham kriminalistik tadqiqot doirasiga kiritish imkonini beradi.

Kiberjinoyatlarning kriminalistik xususiyatlaridan yana biri jinoyat sodir etish usulining texnologik xususiyatlar bilan uzviy bog'liqligidir. V.B. Vexov kompyuter jinoyatlarini tadqiq etishda ularni sodir etish usullari va mazkur usullarni aniqlash hamda tergov qilish masalalariga alohida e'tibor qaratgan.⁵

Bizningcha, zamonaviy kiberjinoyatlarda jinoyat sodir etish usulini faqat tashqi harakatlar yig'indisi sifatida emas, balki jinoyatchining raqamli muhitdagi muayyan harakatlari ketma-ketligi sifatida baholash lozim. Bunday harakatlar qurilmaga kirish, akkauntidan foydalanish, ma'lumotlarni qidirish, ko'chirish, o'zgartirish, o'chirish, zararli dasturni joriy etish, elektron mablag'larni o'tkazish va boshqa texnologik operatsiyalarni qamrab olishi mumkin.

Kiberjinoyatlarning kriminalistik tavsifida raqamli izlar alohida ahamiyat kasb etadi. A.A. Zakiyan raqamli izlarning kriminalistik ahamiyatini ularda saqlanayotgan axborot mazmuni bilan bog'laydi.⁶

Ushbu fikrni qo'llab-quvvatlagan holda, biz raqamli iz tushunchasini yanada kengroq talqin qilish zarur deb hisoblaymiz. Chunki raqamli izning ahamiyati faqat unda qanday axborot saqlangani bilan emas, balki mazkur axborotning qaysi harakat natijasida shakllangani, qayerda saqlangani, qanday tarzda o'zgarishi mumkinligi va uni muayyan shaxs yoki hodisa bilan bog'lash imkoniyati bilan ham belgilanadi.⁷

Shundan kelib chiqib, raqamli izni raqamli muhitda shaxsning muayyan harakati, voqea yoki jarayon natijasida shakllangan va jinoyat holatlarini aniqlash uchun

CONFERENCE ON FRONTIERS OF SCIENCE AND ENGINEERING • QATAR •

kriminalistik ahamiyatga ega bo'lishi mumkin bo'lgan axborot ifodasi sifatida tushunishni taklif etamiz.

Bu tarif raqamli izning ikki muhim xususiyatini ajratib ko'rsatish imkonini beradi: birinchidan, u muayyan harakat yoki hodisa natijasida vujudga keladi; ikkinchidan, uning kriminalistik ahamiyati jinoyat ishi uchun zarur axborotni olish imkoniyati bilan belgilanadi.

Raqamli iz tushunchasidan raqamli dalil tushunchasini ham farqlash lozim. Har qanday raqamli iz avtomatik ravishda dalilga aylanmaydi. Uning daliliy ahamiyat kasb etishi uchun qonuniy tartibda aniqlanishi, qayd etilishi, olinishi, saqlanishi va protsessual jihatdan mustahkamlanishi zarur.

Shu nuqtai nazardan, raqamli dalilni jinoyat ishi uchun ahamiyatga ega bo'lgan, raqamli muhitda shakllangan yoki saqlangan, qonun talablariga muvofiq aniqlangan va protsessual jihatdan mustahkamlangan axborot sifatida baholash mumkin.

Shunday qilib, "raqamli iz" jinoyat sodir etilishi natijasida shakllanishi mumkin bo'lgan axborotni ifodalasa, «raqamli dalil» ushbu axborotning protsessual jihatdan maqbul va isbotlash jarayonida foydalanilishi mumkin bo'lgan shaklini anglatadi. Ularni farqlash kiberjinoyatlarni tergov qilishda raqamli axborot bilan ishlashning nazariy va amaliy asoslarini aniqlash uchun muhimdir.

Kiberjinoyatlarning yana bir muhim xususiyati ularning masofaviy va transchegaraviy sodir etilishi imkoniyatidir. Jinoyatchi va jabrlanuvchi turli hududlarda bo'lishi, jinoiy harakat bir davlatda joylashgan qurilma orqali boshqa davlatdagi server yoki raqamli platformaga nisbatan amalga oshirilishi mumkin. Bu esa jinoyat sodir etilgan joyni aniqlash, jinoyatchining shaxsini belgilash va raqamli dalillarni olish jarayonini murakkablashtiradi.

Bizningcha, aynan shu xususiyat kiberjinoyatlarning kriminalistik tavsifini ananaviy jinoyatlar tavsifidan ajratib turuvchi asosiy omillardan biridir. Chunki kiberjinoyatda jinoyat joyi tushunchasi faqat geografik makon bilan cheklanmaydi. U jinoyat sodir etilgan qurilma, tarmoq infratuzilmasi, server, raqamli platforma va boshqa axborot muhitlarini qamrab oluvchi kompleks raqamli makon sifatida namoyon bo'ladi.

Yuqoridagilardan kelib chiqib, kiberjinoyatlarning kriminalistik tavsifini quyidagi asosiy elementlar tizimi orqali ifodalash mumkin: jinoyat sodir etish muhiti; jinoyat obyekti va predmeti; jinoyat sodir etish usuli; jinoyatchi va jabrlanuvchiga xos

CONFERENCE ON FRONTIERS OF SCIENCE AND ENGINEERING • QATAR •

xususiyatlar; raqamli va ananaviy izlar; daliliy axborot manbalari; jinoyatni aniqlash, hujjatlashtirish va tergov qilishning oʻziga xos xususiyatlari.

Mazkur tizimni taklif etishimizdan maqsad kiberjinoyatlarning kriminalistik tavsifini formal tasniflash emas, balki ushbu elementlarning oʻzaro funktsional bogʻliqligini ochib berishdir. Chunki jinoyat sodir etish usuli raqamli izlarning shakllanish mexanizmiga tasir qiladi, raqamli izlarning xususiyati esa tergov harakatlarini tashkil etish va oʻtkazish taktikasiga bevosita tasir koʻrsatadi.

Tadqiqot natijasida shu xulosaga kelish mumkinki, raqamli texnologiyalarning rivojlanishi kriminalistikada yangi atamalarning paydo boʻlishinigina emas, balki mavjud tushunchalar tizimini qayta koʻrib chiqish va ularning kriminalistik mazmunini aniqlashni ham taqozo etmoqda.

Muallif nuqtai nazaridan, kiberjinoyatning kriminalistik mazmuni uning axborot-kommunikatsiya texnologiyalari bilan bogʻliqligidagina emas, balki jinoyat sodir etish muhiti, usuli, raqamli izlarning shakllanish mexanizmi va daliliy axborot manbalarining oʻziga xosligida namoyon boʻladi.

Shu asosda kiberjinoyatlarni kriminalistik jihatdan oʻrganishda “kibermakon”, “kiberjinoyat”, “raqamli iz” va “raqamli dalil” tushunchalarini oʻzaro bogʻliq yagona kriminalistik tizim sifatida tadqiq etish maqsadga muvofiq. Mazkur yondashuv keyingi bosqichda kiberjinoyatlarni aniqlash, raqamli izlarni topish va qayd etish, dalillarni olish, shuningdek, tergov harakatlarini tashkil etish va oʻtkazish taktikasini takomillashtirish uchun nazariy asos boʻlib xizmat qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. International Telecommunication Union. Measuring Digital Development: Facts and Figures 2025. Geneva: ITU, 2025.
2. Белкин Р. С. Курс криминалистики: в 3 т. М.: Юрист, 2001.
3. Аскольская Н. Д. Специфика криминалистической характеристики киберпреступлений // Закон и право. 2019. № 8. С. 138–139.
4. Алахверенова С. У. Киберпреступления: криминалистическая характеристика и особенности расследования // Молодой ученый. 2024. № 5 (504). С. 229–231.

CONFERENCE ON FRONTIERS OF SCIENCE AND ENGINEERING • QATAR •

5. Вехов В. Б. Компьютерные преступления: способы совершения, методики расследования. М.: Право и Закон, 1996.

6. Закиян А. А. Цифровые следы в криминалистике // Молодой ученый. 2023. № 23 (470). С. 326–328.

7. Зузилов И. С. Цифровые следы: понятие, роль и значение в современной криминалистике // Юридические исследования. 2026.